

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2024; 10(2): 71-74

© 2024 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 08-01-2024

Accepted: 11-02-2024

ऋतब्रता साठ

SACT-1; संस्कृत- वभागः,

बाजकुल मलनी

महा वद्यालयः, पश्चिम

बंगाल, भारत

भगवद्गीतायां मानवतावादः

ऋतब्रता साठ

सारांश

मानवशरीरं परिगृह्य भगवान् युगे युगे मर्तभूमौ अवतरति। अतो भगवद्वाणीषु मानवतावादः सुलभो लक्ष्यते। अर्जुनमुपलक्ष्य अतीतानागतवर्तमानानां मानवानां कृते भगवत उदारता मानवता च स्वत एवोत्सारिता। मानवता नाम आन्तरिक-स्नेह-प्रेमवशात् परस्परं प्रति ममत्ववोधप्रदर्शनम्।

यथा कथञ्चिद्रूपेण भगवदुपासनाया तत्कृपा प्राप्यते एव। अनन्योपासकानां कृते स्वयमेव भगवान् योगक्षेमं वहति। सुदूराचारो पापुषः नराधमोऽपि तत्कृपालाभाद् न वञ्चितो भवति, कञ्च 'स्त्रियोवैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्'। 'भक्त्युपहृतं यत् कञ्चिदपि पत्रं पुष्पं फलं तोयं वा भक्तप्रदत्तं सादरं गृह्णाति भगवान्। कञ्च अनन्यशरणागतं भक्तं भगवान् सर्वपापाद् मुक्तं करोति इति निश्चयप्रचम्। अहो! एतावान् खलु तस्य अपारः महिमा। एतावती खलु भगवतः मानवता उदारता च।

कुटशब्दः ममत्ववोधप्रदर्शनम्, मानवरूपग्रहणम्, अन्तकाले भगवच्चिन्ता, अनन्योपासकाय योगक्षेमदानम्, भक्त्युपहृतं यत्किञ्चिदपि गृहीतम्, तच्छरणे सर्वेषां परागतिप्राप्तिः, नामग्रहणेन तज्ज्ञानलाभः, अनन्यशरणागतस्य सर्वपापमोचनम्।

प्रस्तावना

अस्य वषये चर्चा कर्तुं प्रथमम् अस्माभः ज्ञातव्यं यत् मानवता कम् अस्ति। यद्यपि मानवताशब्दस्य बहुग्रहणतरः अर्थः अस्ति तथापि सामान्यतया मानवतायाः अर्थः मनुष्यस्य तानि लक्षणानि येन मनुष्यः पूर्णः मानवः भवतुम् अर्हति। संक्षेपेण मानवतायाः अर्थः जनानां प्रति जनानां प्रेम, प्रेम, स्नेहः, करुणा च अस्ति। सहस्रयोजनदूरस्थितः प्रतिवेशी वा परदेशी वा भवतु सः। मानवता नाम आन्तरिक-स्नेह-प्रेमादिवशात् परस्परं प्रति ममत्वप्रदर्शनम्।

Corresponding Author:

ऋतब्रता साठ

SACT-1; संस्कृत- वभागः,

बाजकुल मलनी

महा वद्यालयः, पश्चिम

बंगाल, भारत

वषयवस्तु

गीतायाम् ईश्वरस्य उदारता

अर्जुनः अतीव सरलं कार्यं कृतवान्, सः पाण्डवानां सप्ताक्षौहिनीसेनासु अर्जुनस्य सारथरूपेण कार्यं कृतवान्। (1/21)। एतत् तस्य वशेषानुग्रहः। नित्यसृष्टियुक्तानां सर्वेषां प्राणानां पालकः भक्तानां कृते मानुषरूपं गृह्णाति इति तस्य वशेषानुग्रहः। (४/६)

वस्तुतः आर्त-अर्थार्थी-व्यक्तिः श्रेष्ठो भक्तो न भवति कन्तु भगवतः महत्त्वम् अस्ति यत् भगवता तं श्रेष्ठं भक्तं मन्यते यद्यपि सः कार्याण करोति ईश्वरं प्रति निर्भरशीलो -उदाराः सर्व एवैते।

केचन जनाः परेभ्यः सम्मानं प्राप्तुं ववधरीत्या कार्यं कुर्वन्ति, अन्येषां च स्वस्य अधीनस्थं शष्यं कर्तुं प्रयतन्ते, परन्तु ईश्वरस्य वचनं माहात्म्यम् अस्ति यत् यः व्यक्तिः कामार्थम् अन्यस्य कस्य चत् देवस्य पूजां न करोति, सः ईश्वरः तस्य जनस्य आदरं दृढं करोति तस्य देवस्य कृते च तस्य पूजायाः फलं प्राप्तुं साहाय्यं करोति। (७/११-२२)

अस्य नियमानुसारं शरीरत्यागसमये अन्तिमे काले यत् कमपि चन्तयति तत् ईश्वरस्य वरदानं प्राप्नोति (८/६), यथा अन्तिमे समये मृगं चन्तयन् मृतः भरतमुनिः मृगत्वम् अवाप्तवान्, तथैव भगवन्तं चन्तयन् म्रियते चेत् भगवत्तामेव लभते। अस्य महत्त्वम् अस्ति यत् अन्तिमे काले यथा मृगवचारे मनुष्यः मृगत्वं प्राप्नोति तथा भागवतवचारे ईश्वरं प्राप्नोति। ईश्वरस्य एतस्य महत्त्वस्य सीमा नास्ति।

ब्रह्मलोकपर्यन्तं यावन्तः जनाः सन्ति, तेषां जन्ममरणचक्रं पुनः पुनः गन्तव्यं भवति, परन्तु एकदा भागवतं प्राप्य पुनः पृथग्व्याम् आगन्तुं न प्रयोजनम् (८/१६), तस्य महती उदारता हि एतावती। अनन्यतया भगवतः पूजायां (9/22) समर्पितः चेत् कश्चित्, भगवान् तस्मै लघुवस्तूनि लौकिकं वा परलोकं वा ददाति, लौकिकप्राप्तिषु भगवतः शरीरं बान्धवं च ददाति, पूरयति च भक्तस्य अभिलाषम्।

परन्तु अस्मिन् वषये तस्य विशेषं वचनम् अस्ति। भगवान् भक्तस्य लाभाय तदप्राप्तिं करोति न च संसारे बध्नाति, कन्तु भक्तस्य न हिताय तत् न प्राप्नोति तथा च सः लोकेन बद्धः भवति, यथा नारदस्य ववाहस्य इच्छा आसीत्, कन्तु तस्य भगवान् तस्य ववाहं न अनुमन्यते स्म यतोहि नारदस्य लाभः न स्यात्, यथा भक्तः लौकिकप्राप्तिभः न पतितः स्यात्, यद्यपि तस्य लौकिकी आवश्यकता नासीत् तथापि भगवता तस्मै लौकिकप्राप्तयः प्रदत्ताः यथा ध्रुवः प्रथमं प्रातःकाले ईश्वरं पूजितवान्, तस्य शोकः दूरीकृतः तस्मिन् पूजायां तथापि ईश्वरः तस्य कृते ध्रुवलोकं सृष्ट्वा ३६ सहस्रवर्षस्य शासनं दत्तवान्। अलौकिकेषु लौकिकेषु वा कार्येषु तं न लब्धवान् तथा च लौकिककार्येषु कुशलः तर्हि प्रयेश्वरः भक्तं प्राप्नुयात् इति भावः।

भक्ताः पत्रपुष्पफलजलादिवस्तूनि पूर्णभक्त्या ईश्वराय समर्पयन्ति, ईश्वरः तान् गृह्णाति। फलानि वा पुष्पाणि वा कदापि न वचारयति। (९/२६)। ईश्वरः भक्तत्वेन स्वस्य उदारतायाः अभूतः अस्ति।

लोके पदादिकं पुण्यानुसारं सर्वेषां समं न भवति कन्तु ईश्वरः तस्य प्राप्त्यर्थम् एतावन्तः द्वाराण व्यवस्थापितवन्तः यत् अत्यन्तं पापपूर्णः दुष्टः अपि तस्य नाम गातुं शक्नोति तं स्वकीयः इति चन्तयितुं शक्नोति तस्य प्रति गत्वा तं प्राप्तुं शक्नोति च। (९/३०-३१)

यः भगवतः नामजपनिरतः भगवतः लीलासु रमते, अनीप्सितमपि तं ज्ञानं स्वतः एव लभ्यते, यत् ज्ञानं जिज्ञासुना अपि कष्टेन लभ्यते। (10/11)। एषा तस्य महती उदारता।

गीतायाम् अर्जुनेन भगवन्तं कतिचन प्रश्नाः पृष्ठाः, तदा भगवान् तस्मै वस्तरेण उत्तरं दत्तवान् अर्थात् अर्जुनस्य प्रश्नस्य उत्तरं न दत्तवान् कन्तु स्वयमेव तत् श्रेष्ठतया व्याख्यातवान्। अर्जुनः भगवन्तं प्रार्थितवान् यत् हे भगवन्! अहं तव अवनाशरूपं द्रष्टुम् इच्छामि (11/३), भगवान् तदा

स्वस्य अ वना शरूपं व वधरूपेण यथा देवरूपं, अत्युग्ररूपं दर्शतवान् यदि अर्जुनः तस्य वशरूपं द्रष्टुं न भीतः स्यात् तर्हि अन्ये कति इति न जानाम रूपा ण ईश्वरः अर्जुनं दर्शयिष्यति स्म। कं महती तस्य भव्यता!

निर्गुणब्रह्म-उपासकः भगवतः सद्धान्तं साक्षात्कृत्य भगवन्तं प्र वशति- वशते तदनन्तरम्² ये तु ईश्वरं भजन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः ज्ञानं ददाति, दर्शनं ददाति, तेषां ईश्वरप्रतिमा वला सतानां भक्तानाम् (११/५४) प्राप्तेः व्यवस्थां करोति, तेभ्यः ईश्वरः एव लोकसमुद्रात् उद्धारकत्वेन अवतरति(१२/७)। अहो! सः भक्तानां प्रति कयत् दयालुः अस्ति!

दीर्घकालं एकान्ते ध्यानेन येन अक्षरः शाश्वतः मार्गः लभ्यते, सः एव तस्य प्रसादेन सर्वा ण लौकिककर्मा ण कृत्वा अप लभ्यते। तस्य महती उदारता एव यत् केवलम् ईश्वरस्मरणेन एव सः सर्वपापात् मुक्तः भवति-

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज।

अहं त्वां सर्वपापाम्यो मोक्षयिष्याम मा शुचः॥”³

यः भगवत्भक्तेषु गीताप्रवचनं करोति, भगवन्तं लभते सः, न कश्चित् भगवतः अरुचकरः। यदि कश्चित् प्रवचनं कर्तुं न शक्नोति तर्हि केवलं गीताध्ययनेन पाठेन च भगवता ज्ञेयः इति धार्यते। गीताध्ययनं कर्तुं न शक्नोति केवलं दोषदृष्टिरहितः एव भवति सः भगवतः वचनं श्रुत्वा शरीरं त्यक्त्वा भागवतधामम् अगच्छत्।(१८/६८-७१)।

ईश्वरस्य न्यायः दया च गीता

यत्र न्यायः अस्ति तत्र दया न भवतुमर्हति, यत्र च दया अस्ति तत्र न न्यायः यतः यत्र न्यायः अस्ति तत्र शुभाशुभकर्मानुगुणं फलं वा दण्डः वा यत्र च दया अस्ति तत्र अपराधः परिमयते, न दण्ड्यते। भगवान् न्यायस्य दयायाः च वग्रहः अस्ति इति तात्पर्यम्। एतयोः सह-अस्तित्वं न शक्यते। अस्मिन् परिस्थितौ ईश्वरस्य न्यायः दया च कथं सह-

अस्तित्वं कर्तुं शक्नोति। परन्तु एतत् तत्रैव प्रवर्तते यत्र वधायकः निर्दयः भवति। यदि परोपकारी उत्तमवचारं गृहीत्वा तिष्ठति, तस्य श्रेष्ठां दयां गृह्णाति, तस्य दयायाः अप न्यायः भवति। ईश्वरः सर्वपा णषु दयालुः -सुहृदं सर्वभूतानां।⁴ अतः तस्य उत्तमः नियमः प्रार्थना न्यायः च अस्ति।

भगवान् गीतायां कथयति यत् मृत्युसमये यथा शरीरं त्यक्त्वा गच्छति तथा स्मरणानुसारं गच्छति। एषा ईश्वरस्य दया। अस्मिन् पूर्वाग्रहः नास्ति। अस्मिन् नियमे ईश्वरस्य न्यायः अस्ति। स तु ईश्वरं लभते यथा ईश्वरं चन्तयन् शरीरं त्यक्त्वा ईश्वरस्य सत्तां लभते। श्वजन्ममूल्येन ईश्वरस्य मार्गः प्राप्तुं शक्यते इति अर्थः।

अतीव सद्गुणी मनुष्यः, यः मृत्युकाले ईश्वरस्य सम्यक् वचारेण शरीरं त्यजति, सः ईश्वरतां प्राप्नोति, तथैव अत्यन्तं दुष्टः, यदि सः मृत्युसमये केन चत् वशेषेण ईश्वरस्मरणं कुर्वन् एतत् शरीरं त्यजति, तर्हि स देवत्वं प्राप्नोति (८/५)। एतादृशी तस्य दयालुता न्यायश्च।

भगवान् कथयति यत् यदि अत्यन्तदुष्टोऽपि मां स्मरति अद्वितीयेन दृढनिश्चयेन तदा सः साधुः मन्तव्यः। सः व्यक्तिः अतीव शीघ्रं आत्मा भूत्वा शाश्वतीं शान्तिं प्राप्नोति (९/३०-३१) सः पापी भूत्वा पतिष्यति, कन्तु ईश्वरस्य नियमः तादृशः नास्ति। ईश्वरस्य नियमः अतीव दयालुः अस्ति येन दुष्टस्य लाभः भवेत् कन्तु भक्तः कदापि न पतति- न मे भक्तः प्रणशयति।⁵ अस्य ईश्वरवत् सद्भावः दया च द्वयमपि अस्ति।

अत्र संशयः स्यात् यत् यदि भक्तः कदापि न पतति तर्हि भगवान् अर्जुनं कमर्थं स्वभक्तं स्वीकृत्य उक्तवान् यत् यदि त्वं अभमानी असि मम आज्ञापालनं न करोष तर्हि त्वं पतिष्यसि (१८/५८) न तु कदाचन सम्भवति यत् सच्चिदानन्दस्य भगवतः आदेशं न पालयति। वस्तुतः अर्जुनः भगवतः आज्ञां पालयित्वा न पतितः (१८/७३)।

उपसंहार

अन्ते वयं वदामः यत् उदारता, दया च मानवतायाः
निहित विशेषता प्रायः भगवतः शाश्वतवाक्येषु
दृश्यन्ते। तथा च निष्कर्षः भवतुं शक्यते यत् यदि
वयं सर्वे मानवाः अनुसरणं कर्तुं प्रयत्नशीलाः स्म
तर्हि आगामेषु वर्षेषु जगत् शान्त्या आनन्देन च
पूरितं भवष्यति।

सन्दर्भ

1. गीता- 7/18
2. गीता – 18/55
3. गीता – 18/66
4. गीता – 5/29
5. गीता – 9/31
6. ब्रह्मचारी, महानामब्रत – गीताध्यान, कलकाता
1400 बंगाब्द।
7. मुखोपाध्याय, गोवन्द गोपाल- गीतार कथा,
तृतीय संस्करण, कलकाता 1403 बंगाब्द।
8. राधाकृष्णन्-भगवद्गीता- 7th edition, London
1963.
9. गोस्वामी, डॉ. सीतानाथ- Bhagavadgita as
Karmasastra- कलकाता, 1991.
10. श्री अरवन्द- Essays on the Gita, 10th edition,
pondichery, 1993.